

TRADICIONALNO STAVBARSTVO V BELI KRAJINI

MARINKA DRAZUMERČ

Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine
Novo Mesto

Izvorni znanstveni rad
UDK 39

Avtorica predstavlja tradicionalno stavbarstvo v občini Metlika (Bela krajina), ki zaradi spremenjenega načina življenja vedno bolj izginja. Leta 1976. bilo je v občini 32 objektov (stanovanjske hiše, gospodarska poslopja, domačije), ki so bili evidentirani kot etnološki spomenik. Leta 1983, ob ponovnem pregledu terena, jih je ostalo le še šest.

Objekti tradicionalnega stavbarstva (stanovanjski in gospodarski) so tesno povezani z obliko pokrajine in prilagojeni terenu na katerem stojijo. Povezani pa so tudi z izrazito agrarno usmeritvijo tega območja v preteklosti. Zaradi zaposlovanja v industrijskih obratih in s tem povezanega rednega dohodka, se je spremenil način življenja na podeželju, s tem pa tudi stanovanjska in bivalna kultura. Vdirati je začela mestna oz. primestna arhitektura, ki pa ne ustreza geografskim danostim prostora za katerega je načrtovana, ne ohranja kvalitativnih značilnosti tradicionalnega stavbarstva, na žalost pa največkrat ne zadovoljuje niti potreb uporabnikov.

V referatu želim predstaviti tradicionalno (ljudsko) stavbarstvo v Beli krajini, v deželi, ki je dolga leta veljala za pravi raj pri zbiralcih narodnega blaga. Zanimivo je, da so se tako ljubitelji kot tudi znanstveniki pri zbiranju narodnega blaga osredotočili predvsem na zapuščino iz duhovne zakladnice (ljudska pesem, ples, šege, običaji), manj pozornosti pa posvetili materialni in družbeni kulturi in še manj ljudskemu stavbarstvu, zato je Lokarjeva razprava o belokranjski hiši¹⁾ iz leta 1912 še vedno osnova za proučevanje ljudskega stavbarstva. V začetku 60-tih let, ko je v Drašičih raziskovala ekipa SEM iz Ljubljane, je nastala razprava F. Šarfove o spremembah v ljudski arhitekturi v povojnem času.²⁾

Kot etnolog, konservator na Zavodu za varstvo naravne in kulturne dediščine v Novem Mestu se, kot kolegi zaposleni v drugih zavodih, vsakodnevno srečujem s problemi propadanja in izginevanja objektov tradicionalnega stavbarstva in pri tem občutim vso nemoč stroke, pa tudi družbe, da ohrani vsaj nekaj najbolj kvalitetnih objektov in z njihovo pomočjo predstavi način življenja določene pokrajine, določenega sloja ljudi ter določenih ekonomskih odnosov, ki so pogojevali nastanek te arhitekture.

1) Janko Lokar: Belokranjska hiša, Carniola 1912, str. 1—28.

2) Fanči Šarf: Domovi v Drašičih — s posebnim pogledom na stanovanjsko raven, Slovenski etnograf 1968, str. 6—37.

Zakon o varstvu naravne in kulturne dediščine iz leta 1981³⁾ nalaga vsem zavodom, da ponovno evidentirajo, ovrednotijo in predlagajo za spomenik tudi objekte, ki so etnološko pomembni. Osnovni kriteriji pri odločanju nekega objekta (ali skupine objektov) za spomenik so: avtentičnost, stopnja ohranjenosti, poreklo, starost, številnost in funkcija.

Na podlagi teh kriterijev pripravi zavod strokovne osnove za razglasitev, o sprejetju teh osnov pa odločajo delegati na skupščinah v posameznih občinah.⁴⁾

Konservatorji Zavoda za VNKD Novo Mesto smo spomladi leta 1983 pripravljali predlog za razglasitev spomenikov iz posameznih področij v občini Metlika. Pri tem je bil pregledan in na novo ovrednoten tudi stavbni fond vseh naselij v občini ter posamezni, že znani objekti, ki bi prišli v poštev za razglasitev kot etnološki spomenik.⁵⁾

Pri delu smo izhajali iz t. im. faze A⁶⁾. Po tem popisu je bilo leta 1975 v občini Metlika 32 objektov, ki so bili evidentirani kot etnološki spomenik. Od tega je bil 13 stanovanjskih hiš, 7 domačij in 12 gospodarskih poslopij. Pri pregledu objektov evidentiranih v fazi A smo leta 1983 ugotovili, da 11 objektov ne stoji več, da 12 objektov v tako slabem stanju, da ne ustrezajo več kriterijem za razglasitev oz. da so izgubili svojo pričevalnost, zaradi katere so bili evidentirani kot spomenik in le 9 objektov (od tega kar 6 v Drašičih) smo znova uvrstili na seznam etnoloških spomenikov.

Kakšne so torej značilnosti tradicionalnega ljudskega stavbarstva v občini Metlika, da se je v dobrih desetih letih število evidentiranih objektov tako skrčilo?

»Oblikovanost tal, poljska in zemljiška razdelitev ter agrarna in naseljtvena zgodovina«⁷⁾ so tudi v tem delu Bele krajine, »vplivale na oblike naselij in razporeditev domov«⁸⁾. Oblike naselij so se prilagodile geografskim danostim. Oblikovale so se gručaste vasi, le Drašiči že skoraj na pobočjih Gorjancev, so odličen primer razpotegnjene vasi locirane na grebenu sredi vinogradov.

Geografskim danostim so se, poleg oblike naselij, prilagodili tudi posamezni objekti ljudskega stavbarstva. V gričevnatem svetu pod Gorjanci na severnem delu občine so domovi delno vkopani v pobočje (pribrežna oz. vrh-

3) Zakon o varstvu naravne in kulturne dediščine, Uradni list SRS, 1/81.

4) Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine v Novem Mestu deluje na področju občin Brežice, Črnomelj, Metlika, Novo Mesto in Trebnje.

6) Spomeniška karta in seznam zavarovanih kulturnih in naravnih spomenikov ter območij v občini Metlika. Faza A (po stanju spomeniške evidence po Ljubljanskem regionalnem zavodu za spomeniško varstvo leta 1976). Hrani Belokranjski muzej v Metliki.

5) Omejila se bom le na objekte tradicionalnega stavbarstva v vaških naseljih, saj ta v občini Metlika prevladujejo, saj jih je kar 60, izjema je le mesto Metlika. Vse vasi v občini, pa tudi Metlika sama, ki je sicer že leta 1365 dobila meščanske pravice, so imele nekje do sredine 50-tih let izrazito agraren značaj.

7) Marija Makarovič: Kostanjevica in okolica. Narodopisni oris, Kostanjevica na Krki, 1975, str. 33.

8) Glej opombo št. 6.

hlevna hiša), tako da dobimo ob pogledu iz doline vtis enonadstropnosti. V ravninskem predelu ob Kolpi so domovi večinoma nepodkleteni, pritlični.

Tradicionalno stavbarstvo se je seveda kar najbolj prilagodilo tudi že omenjeni izrazito kmetijski dejavnosti prebivalstva. To se odraža v razporeditvi in funkciji objektov in posameznih prostorov, pa tudi v uporabi stavbnega gradiva. Stanovanjske hiše in gospodarska poslopja so večji del lesena. Pri pribrežni oz. vrhhlevni hiši so temelji in kleti iz kamna, stanovanjski (bivalni) del je lesen. Tudi gospodarska poslopja (svinjski, podi, čebelnjaki, redki kozolci) so v glavnem leseni, nekateri (zidanice, sušilnice, delno hlevi) pa zidani. Kritina je tako pri stanovanjskih hišah kot tudi pri gospodarskih poslopih slama.

Razporeditev prostorov v stanovanjskih hišah in njihova funkcija sta prav tako tesno povezana z kmetijsko dejavnostjo lastnika. Razvoj je tako kot drugod potekal od enocelične do večcelične hiše, ohranili pa so se le več-celični objekti.⁹⁾ Razporeditev prostorov v bivalnem delu se ponavlja: osrednji prostor v osi stavbe veža, levo od nje prva hiša, desno zadnja hiša, ponekod še kamra ali štibelc.

Pri podkletenih hišah služi del kleti kot hlev, v drugem delu pa shranjujejo »kiselno« (kislo zelje, repa), krompir in hrano za prašiče (pesa, koleraba). Redkeje služi del kleti za shranjevanje vina.¹⁰⁾

Veža je služila kot prostor za kuhanje, iz nje je dostop v prvo in zadnjo hišo ter po lesenih stopnicah ali lestvi na podstrešje. Iz veže se je kurila krušna peč v prvi hiši. Ker je v njej gospodinja tudi kuhala, je nad ognjiščem visel pleten velb, ki je prestregal in zadrževal iskre, nad njim je bila na podstrešju »šija« za sušenje mesa. V veži je bila tudi skromna oprema: omara za shranjevanje manjše kuhinjske posode in živil (kruh, meso, mleko, maslo), sklednik in vedro za vodo.

V prvi hiši je potekalo življenje družine, saj je bil to največji, pozimi pa tudi najbolj ogrevan prostor v hiši. V kotu za vrati stoji krušna peč, v kotu nasproti nje pa miza s klopni, nad njo visijo svete podobe. V tem prostoru je stalo ponavadi še ležišče in skrinje za shranjevanje obleke. V prvi hiši se je odvijalo celodnevno življenje družine, ponoči so tu spali otroci (največkrat na peči), tete, strici ali stari starši. Tu so opravljali tudi manjša dela: tkanje, preja, pinjenje mleka, ponekod ličkanje koruze; na peči so sušili sadje, na drogovih nad njo pa oblačila in plenice, pod klopijo so shranjevali čevlje.

Zadnja hiša je bila največkrat namenjena za spalnico staršev. Ponekod, zlasti pri revnejših in družinah z manjšim številom družinskih članov, so tu shranjevali ozimnico, razno orode in stvari, ki jih niso potrebovali vsak dan. Če je imela hiša še kamro, je bila ta namenjena za bivanje preužitkarjev oz. za spanje staršev ali odraščajočih hčera.

Podstrešje je bilo namenjeno za sušenje koruze, fižola in žita. Tam, kjer niso imeli kašče, so na podstrešju v velikih skrinjah hranili tudi žito.

9) Izjema je le stanovanjska hiša Drašiči št. 10, ki je sestavljena iz veže in kuhinje. Glej navedeno delo Fanči Šarfove.

10) Le v primeru, da je hlev lociran v prosto stoječem objektu oz. da je vinograd tako blizu, da ne potrebujejo zidanice.

Prve spremembe (te so bile najmanj rigorozne) so stanovanjske hiše doživljale že kon. 19. stol., saj si je marsikateri gospodar z ameriškim denarjem¹¹⁾ popravil hišo. Manjše spremembe so domovi doživljali tudi v času med obema vojnoma. Največkrat je šlo za popravilo strehe in zamenjavo kritine (slamo je nadomestila opeka), ponekod so povečali okna, in nabavili novo pohištvo (omare, postelje).

Bolj opazne spremembe so tako naselja kot tudi posamezni objekti (stanovanjski in gospodarski) doživeli po zadnji vojni, zlasti v 60-tih in 70-tih letih.

V tem času se je namreč spremenila gospodarska dejavnost prebivalstva, saj je izrazito kmečko gospodarstvo začela nadomeščati industrija¹²⁾. Ker je zaposlitev v industrijskih obratih nudila večjo socialno varnost in reden dohodek, je kmečko prebivalstvo vse bolj iskalo zaslužek v mestu. Oblikovati se je pričel polproletariat, sloj ljudi, ki so sicer zaposleni v tovarnah, a so obdržali zemljo, ki jo obdelujejo popoldne, sobotah, nedeljah, praznikih in v času dopustov. Tako je nov način življenja tudi na vas vnesel drugačne potrebe, kriterije in norme, ki odmevajo tudi v stanovanjski in bivanjski kulturi. Razvoj kmetijstva, vpeljava in vse večja uveljavitev novih strojev in priključkov zanje, uvajanje umetnih gnojil in s tem pogojen večji hektarski donos, preusmerjanje kmetov le na eno panogo kmetijstva (največkrat živinoreja, tudi vinogradništvo) so v življenje in gospodarstvo čistih kmetov¹³⁾ prinesli velike spremembe, ki se odražajo tudi na stanovanjskih in gospodarskih objektih.

Prve spremembe v 50-tih in 60-tih letih so se pokazale pri kritini, kjer je slamo skoraj povsod nadomestila opeka, povečala so se tudi okna, lesen pod je prekrila stragula, kasneje linolej ali topli pod. Spremembe so nastajale tudi pri funkciji in opreми posameznih prostorov. Tako se je veža vsebolj spremljala v kuhinjo, kjer je kuhanje v peči zamenjalo kuhanje na štedilniku na trdo gorivo (Tobi), kasneje tudi na električnem in celo plinskem štedilniku. Povečalo so je število kuhinjske posode in jedilnega pribora, vse to pa je zahtevalo dodatno opremo za shranjevanje. Skoraj vse vasi in posamezni domovi so dobile vodovod in tako so vedra za shranjevanje vode postala odveč.

Tudi glavni bivalni prostor (prva hiša) je doživljal spremembe. Skrinje za shranjevanje obleke so izginile, postelje so zamenjali kavči in otomane. Nekatera dela, ki so jih opravljali v tem prostoru (preja, tkanje) so izumrla, druga so prenesli v gospodarska poslopja (npr. ličkanje koruze na pod). Tako je prva hiša vse bolj izgubljala funkcijo delovnega prostora, še naprej pa je ostaja-

- 11) Konec 80-tih let 19. stol. je Belo krajino zajelo množično izseljevanje v Ameriko. Zaslužek v tujini pa je bil le tolikšen, da so gospodarji lahko poravnali dolgove, plačevali davke ostanek denarja pa je bil največkrat namenjen za popravilo domov in nakup zemlje.
- 12) V Metliki, kot središču občine so po vojni odprli tovarni Beti in Komet, Novoteks je odprl svoj obrat.
- 13) S tem pojmom označujem kmete, katerih edini dohodek je še vedno samo iz kmetijske dejavnosti. Seveda pa so to lahko usmerjeni kmetje, ki tesno sodelujejo s Kmetijsko zadrugo. V to skupino pa nažalost sodijo tudi ostareli kmetje, ki so ostali na kmetijah sami in se še vedno, zaradi slabe ekonomske moči, oklepajo tradicionalnega načina obdelovanja zemlje.

la prostor namenjen prehranjevanju, zbiranju družine, preživljanju prostega časa in spanja.

Funkcija zadnje hiše ponavadi ni doživljala večjih sprememb. Tam, kjer je služila kot spalnica, je to funkcijo obdržala; tam, kjer je služila kot klet pa se je ponekod (zlasti ob povečanju družine) spremenila v spalnico starih staršev ali mladega zakonskega para.

Gospodarska poslopja (hlevi, podi, kozolci, svinjaki) so svojo funkcijo ohranila, saj je bilo življenje družine tudi tam, kjer je bil kateri družinski član redno zaposlen še tesno povezano s kmetovanjem.

Bolj rigorozne spremembe pa so vasi v občini Metlika in z njimi povezano tradicionalno stavbarstvo doživljale konec 60-tih, predvsem pa v 70-tih letih. Proces propadanja in izginevanja objektov tradicionalnega stavbarstva se z nezmanjšano močjo nadaljuje še danes. Stanovanjski objekti in gospodarska poslopja, ki so stari sto in več let so dotrajani in potrebni temeljitega popravila in obnove. V tem času se je izoblikovalo tudi mišljenje, da vse kar je staro priča o nerazvitosti kraja in celotne občine, je znak revščine in zaostalosti.

Pod vplivom urbanističnega planiranja, načrtovanja in zidanja objektov po načrtih sodobnih arhitektov (pa tudi gradbenih tehnikov) ter drugačnega načina življenja¹⁴) lastnikov hiš, so stanovanjski objekti tradicionalnega stavbarstva postali odveč. Cilj vsakega lastnika je, da zgradi v neposredni bližini nov objekt, ki bo pričal o njegovi gospodarski trdnosti in naprednosti, star objekt je tako zapisan uničenju. Žal pa načrti za nove stanovanjske hiše, kljub temu, da jih ustvarjajo inženirji arhitekture ne ustrezajo geografskim danostim prostora za katerega so načrtovani, ne ohranjajo kvalitetnih značilnosti ljudskega stavbarstva, na žalost pa največkrat ne zadovoljujejo niti potreb uporabnikov.¹⁵)

In kaj se dogaja s stanovanjskimi hišami tradicionalnega stavbarstva? Koliko toliko so ohranjeni tisti objekti, ki so še naseljeni. Res je, da v njih živijo ostareli in osameli ljudje, ki nimajo (in niso nikoli imeli) toliko finančnih sredstev, da bi si lahko postavili novo hišo. Največkrat so to ostareli kmetje, ki se ob skromni socialni podpori še vedno ukvarjajo s kmetovanjem. Tisti objekti, katerih lastniki so si postavili v bližini novo hišo, staro pa zapisali propadu, doživljajo kaj čudno usodo. Nekdanje stanovanjske hiše se tako spreminjajo v prostor kjer se shranjujeta orođe in oprema, ki več nista v uporabi a ju je škoda odvreči. V starih hišah so urejene svinjske kuhinje, spomladi redijo v njih mlade piščance ipd.

14) Na podeželju so gradili in še gradijo hiše ljudje, ki so zaposleni v mestih, doma pa so dobili brezplačno stavbno parcelo. Njihov dohodek ni odvisen od kmetovanja, ukvarjajo se le z obdelovanjem vrta, nekateri tudi manjše njive, na katerem pridelajo zelenjavo in ozimnico. Na podeželje vnašajo primestni način življenja (npr. dosti prostega časa).

15) Na primer pri stanovanjskih hišah kmetov in polkmetov nevkopane kleti, zato je bivalni del toliko dvignjen, da so nujne številne stopnice, pojavi pa se problem shranjevanja pridelkov; shramba je obrnjena na južno stran, kuhinja pa na severno; majhna kuhinja, ki služi kot osrednji bivalni prostor, velika dnevna soba, ki jo uporabljajo le ob izjemnih prilikah ...

Gospodarska poslopja (pod, hlev, skedenj, kozolec) so v večini primerov dobro vzdrževana, saj so v sklopu domačije ohranila svojo funkcijo, ki je potrebna tudi v sodobnem kmetijstvu. Manjši objekti (kašče, sušilnice), ki so tesno povezani s tradicionalnim kmečkim gospodarstvom, so danes popolnoma izgubili svojo funkcijo, postali so nepotrebni in so zato zapisani nezadržnemu propadu.

Kakšna je torej naloga etnologa — konservatorja in kakšni so njegovi uspehi pri ohranjanju tradicionalnega stavbarstva?

»Etnološki vidik raziskovanja stavbarstva zajema različne oblike naselij in posameznih stavb; njih namembnost in uporabnost; načine gradnje in uporabe gradiv; njih velikost kakor tudi dekorativno in estetsko skladnost stavb. Dasi skuša etnologija spoznati naselja, stavbe in stavbne detajle čim bolj nadrobno, slednje še posebno v gospodarskih poslopih, ki so ohranila v svoji arhitekturi več arhaizmov, kakor naprednejše oblike bivališč, obravnava te kulturne elemente v prvi vrsti kot enega virov, ki naj nam približajo in osvetlijo življenje človeka. V luči teh gledanj naj bi odkrivali v stavbarstvu različne oblike človekovega bivanja, preživljanja, socialnih razmer in stanovanjske ravni, medsebojne odnose, šege in navade, psihološke značilnosti, umetnostna hontenja in ustvarjalne pobude, kakor tudi prepletanja sosednjih in drugih kultur v sedanosti in preteklosti. Ker je stavbarstvo že od vsega začetka kar najtesneje povezano s človekovim gospodarstvom, socialnimi razmerami in duhovno usmerjenostjo, razkriva bolj kot katera koli druga dobrina raznolikost oblik in zasnov. Prav ta široka razpredenost stavbarstva v vseh smereh in ravneh človekovega življenja daje stavbarstvu tako pomembno mesto v ljudski kulturi.«¹⁶⁾

Naloga etnologa — konservatorja naj bi bila predvsem v dokumentiranju¹⁷⁾ objektov na terenu, njegova bistvena naloga pa je tudi skrb za ohranjanje, seveda v sodelovanju z lokalnimi faktorji (lastnik objekta, krajevna skupnost, občinska kulturna skupnost, skupščina občine), vsaj najbolj kvalitetnih primerov ljudskega stavbarstva. Pri tem pa se največkrat znajde v vlogi »kordinatorja«: proučuje različne možnosti financiranja obnove objekta, išče in nabavlja material, išče izvajalce del, ki še obvladajo star način gradnje in konec koncev določa program (funkcijo), ki bo kar najbolj ustrezal po nekaj letih obnovljenemu objektu.

- 16) Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja. Vprašalnica V, Ljubljana 1976. Pri sestavi vprašalnice so sodelovali T. Cevc, P. Fister, I. Sedej, F. Šarf.
- 17) Seveda pa mora potekati dokumentiranje, predvsem pri arhitekturni dokumentaciji, v tesnem sodelovanju z arhitekti, saj bo le »interdisciplinarno« dokumentiranje dalo dobre rezultate in bo takšno gradivo uporabno tudi za naslednje generacije.

TRADITIONAL ARCHITECTURE IN BELA KRAJINA

Summary

The author wishes to present traditional architecture in the commune of Metlika which is, due to a changing way of life, rapidly disappearing. In 1976, thirty-two objects in the commune (houses, farm buildings, homesteads) were registered as monuments of ethnological value; another field survey in 1983 revealed that only six of them were still existent (houses in the Drašiči village).

The objects of traditional architecture (houses and farm buildings) are closely related to the features of natural environment in which they are located. Their function stems from the strong orientation to agriculture of the people living in this region, particularly in the past. Regular employment in industry and regular cash income have brought many changes to the way of life in the country, including the culture of residence. Urban and suburban construction make their way into the village where, unfortunately, they are often unsuitable to the local geographic conditions, do not retain qualities of traditional architecture, and frequently do not fulfill the needs of rural dwellers.